

॥ श्रीमच्छङ्कराचार्याय नमः ॥

महावाक्य- महाभाष्यम्

सूत्रमहाभाष्यटीकाविवृतिकारः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः वेदान्तकेसरी

आगमचक्रवर्ती सौरसंहिताप्रकाशकः

श्रीराजराजेश्वरानन्दनाथः

उपोद्धात

सत्यज्ञानसुखस्वरूपपरमानन्दैकसाक्षिप्रभं नित्यानित्यविवेकवैराग्ययुतैर्यत्प्राप्यते योगिभिः।

श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्रचरणान्त्या गुरुपरम्पराम्। अहं ब्रह्मास्मिवाक्यतत्त्वविवेकोऽयं मयाऽऽरभ्यते ॥

निखिलनिगमानां परमं तात्पर्यं तु जन्तोरात्यन्तिकी संसारनिवृत्तिः परमानन्दरूपाया मोक्षदशायाः प्राप्तिश्चेति सर्वेषामास्तिकानां सिद्धान्तस्सा च मोक्षप्राप्तिर्ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेर्ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति मन्त्रवर्णाच्च केवलं तत्त्वज्ञानादेव सिद्ध्यति न तु कर्मोपासनादिसाधनकोटिभिः। तच्च तत्त्वज्ञानं तत्त्वमसि प्रज्ञानं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यजनितया अखण्डाकारवृत्त्यैवोदेति। तत्रैव बृहदारण्यकोपनिषदि स य आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीतीत्येवं महावाक्यमाम्नातम्। एतस्य महावाक्यस्य महाभाष्यमारभमाणैरस्माभिः प्रथमं शास्त्रपरम्परानुसारमस्यानुबन्धचतुष्टयमुच्यते।

अस्य शास्त्रस्याधिकारी कोऽच्यते। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र भगवत्पादैर्यो निर्णीतस्स एव।

अर्थाद्यस्साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता नित्यानित्यवस्तुविवेक

इहामुत्रार्थभोगविरागश्शमदमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वं चैतैस्साधनैर्युक्तस्संसारदावानलेन दग्ध आत्यन्तिकीं निवृत्तिमिच्छन्सद्गुरुमुपसन्नस्स एवास्य वाक्यस्यार्थविचारे मुख्योऽधिकारी। अस्य महावाक्यस्य को विषयस्स्पष्टमुच्यते जीवब्रह्मणोरखण्डमैक्यम्। अहमिति पदस्य लक्ष्यार्थो यः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति पदस्य लक्ष्यार्थो यः परमात्मा तयोरस्मीति पदेन निरूपाधिकं तादात्म्यमेवास्य वाक्यस्य प्रतिपाद्यो विषयः। अस्य वाक्यस्य विषयेण सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्सम्बन्धः। वाक्यं प्रतिपादकं जीवब्रह्मणोरैक्यं च प्रतिपाद्यम्। तथा च वाक्यजन्यज्ञानस्य मोक्षेण सह साध्यसाधनभावस्सम्बन्धः। प्रयोजनं तु स्वयंसिद्धं नित्यप्राप्तमप्यप्राप्तमिव प्राप्यते। तत्किमात्यन्तिक्यविद्यानिवृत्तिः परमानन्दस्वरूपमोक्षप्राप्तिश्च। अहं कर्ता भोक्ता संसारी दुःखीति योऽनादिसिद्धोऽध्यासस्तस्य समूलमुन्मूलनमेवास्य वाक्यज्ञानस्य परमं प्रयोजनम्।

ननु यद्येतद्वाक्यमेवं साक्षादैक्यं प्रतिपादयति तर्हि पुनरस्य महाभाष्यस्य कावश्यकता। अत्र ब्रूमो यद्यपि श्रुतिमाता साक्षादेव तत्त्वमुपदिशति तथापि नानावादिनां कुतर्ककलुषितबुद्ध्यो जना अस्य पारमार्थिकमखण्डार्थं न गृह्णन्ति। केचिद्द्वैतवादिनो भेदमेव पारमार्थिकं वदन्तोऽहं ब्रह्मास्मीत्यस्य सादृश्यपरं स्तुतिपरं वाश्रौतं व्याख्यानं कुर्वन्ति। केचिद्विशिष्टाद्वैतवादिनश्शरीरशरीरिभावं कल्पयन्त ऐक्यस्य मुख्यमर्थं परित्यज्य विशिष्टार्थमेव स्थापयन्ति। केचिद्भेदाभेदवादिन उपाधिसत्यत्वं मत्वा भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वं वदन्ति यत्परस्परव्याहतम्। किञ्च येऽद्वैतवादिन इत्यात्मानं ख्यापयन्ति तेष्वपि केचिदहं पदस्य शिवशक्तिसंयोगरूपां तान्त्रिकीमागमिकीं चाश्रौतां कल्पनामुपस्थाप्यानन्दस्य जन्यत्वं ब्रह्मणस्सावयवत्वं वाक्यस्योपासनाविधित्वं च कल्पयन्ति।

एतैस्सर्वैः पूर्वपक्षैर्वेदान्तमहावाक्यानां यथार्थोऽखण्डार्थ आच्छादितः। अत एतेषां सर्वेषां श्रुतियुक्तिविरुद्धमतानां सम्यक्खण्डनं कृत्वा भगवत्पादशङ्कराचार्यसम्मतं श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धं चाखण्डार्थमेव पुनर्मण्डनं कर्तुमयमस्माकं महाभाष्यप्रयासोऽरभ्यते।

॥ १. महावाक्यम् - प्रज्ञानं ब्रह्म ॥

अत्र प्रज्ञानं ब्रह्मेति (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.३) वाक्ये प्रज्ञानमिति पदं ब्रह्मणस्स्वरूपलक्षणं कथयति न तु तटस्थलक्षणम् (ब्रह्मसूत्रम् १.१.२ 'जन्माद्यस्य यतः'; तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म')।

अत्र केचिद्विशिष्टाद्वैतवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते प्रज्ञानमिति न ज्ञानस्वरूपमपि तु प्रकृष्टं ज्ञानं यस्य स इत्येवं बहुव्रीहिर्ब्रह्म ज्ञातैव ज्ञानं तु तस्य धर्मो गुणः। अतः प्रकृष्टज्ञानगुणकं ब्रह्मेत्येवास्यार्थस्सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यभावेनेति।

अन्ये तु द्वैतवादिन आहुरेवद्वाक्यं जीवब्रह्मणोरभेदं सर्वथा न वदति। प्रज्ञानमिति प्रकृष्टज्ञानस्वरूपस्सर्वज्ञो भगवान्विष्णुरेव ब्रह्मेति च तस्यैव पूर्णत्ववाचकं विशेषणम्। अतः सगुणभगवतस्तुतिपरमिदं वाक्यं न तु निर्विशेषैक्यपरमिति।

अपरे सांख्या आहुः प्रज्ञानमिति चेत्स पुरुषस्स तु निष्क्रियोदासीनो न तु जगत्कारणं जगत्कारणं तु जडं प्रधानं ब्रह्मेति च पदं जगत्कारणवाच्यतो (ब्रह्मसूत्रम् १.१.२) निष्क्रियं प्रज्ञानं कथं जगत्कारणं ब्रह्म भवेदिति विरुद्धम्।

तार्किकास्तु मन्यन्ते ज्ञानं तु आत्मनो गुणस्स च आगन्तुकोऽनित्यश्च। आत्मा स्वरूपतो जडो मोक्षे च ज्ञानसुखादिगुणरहितः पाषाणवतिष्ठति। अतः प्रज्ञानं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणं न घटते। प्रज्ञानमित्यस्य नित्यज्ञानगुणविशिष्ट इत्यर्थः कार्यः।

भास्करादयस्तु भेदाभेदवादिनः कथयन्ति प्रज्ञानं ब्रह्मणोऽश औपाधिकं रूपं वा। अतो जीवब्रह्मणोर्भेदोऽपि सत्योऽभेदोऽपि सत्यः। इयं श्रुतिरभेदं वदत्यन्या च द्वा सुपर्णेति (मुण्डकोपनिषत् ३.१.१) भेदं वदति। अतोऽत्यन्तमैक्यं न सिद्धयति।

तदेतत्सर्वं पूर्वपक्षजातमसमीचीनम्। यदि ब्रह्म ज्ञातेति स्वीक्रियेत तर्हि तस्य ज्ञातृत्वधर्मेण सविकारित्वं प्रसज्येत। ज्ञातृत्वं हि क्रिया क्रिया च परिणामिनी। श्रुतिश्च ब्रह्मणो निष्कलं निष्क्रियं शान्तं (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.१९) कूटस्थमविकार्यमिति (भगवद्गीता २.२५ 'अविकार्योऽयमुच्यते') च स्वरूपं वदति।

यत्तु सांख्यैरुक्तं जडं प्रधानं कारणमिति तदीक्षतेर्नाशब्दमिति (ब्रह्मसूत्रम् १.१.५) न्यायेन निरस्तम्। स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति (ऐतरेयोपनिषत् १.१.१) श्रुतेर्जडस्य प्रधानस्येक्षणं न सम्भवति। अतश्चेतनं प्रज्ञानमेव ब्रह्म भवितुमर्हति मायया विवर्तरूपेण न तु परिणामेन।

यच्च तार्किकैः प्रोक्तमात्मा जडो ज्ञानं तस्यागन्तुको गुण इति तदत्यन्तमश्रौतम्। स यथा सैन्धवघनः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.५.१३) श्रुतिरात्मनश्चैतन्यघनस्वरूपतां वदति। जडस्यात्मनो जडेन मनसा सम्बन्धेऽपि चैतन्योत्पत्तिर्न स्यात्। किञ्च पाषाणवन्मोक्षः कस्यापि पुरुषार्थो न भवति।

यत्तु भेदाभेदवादिभिरुक्तं भेदाभेदौ उभौ सत्याविति तद्व्याहतम्। नह्येकस्मिन्वस्तुनि परस्परविरुद्धौ भावाभावौ पारमार्थिकौ भवितुमर्हतः। यदि भेद औपाधिकस्तर्ह्युपाधेर्मिथ्यात्वात्सोऽपि मिथ्या। तस्मान्नेह नानास्ति किञ्चनेति (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.४.१९) श्रुतेरभेद एव पारमार्थिकः।

तस्माज्ज्ञानं न ब्रह्मणो धर्मोऽपि तु स्वरूपमेव (तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१)। ज्ञानमिति न बुद्धिवृत्तिरूपमनित्यं ज्ञानं यदुत्पद्यते विनश्यति च। नापि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्। प्रेत्युपसर्गः प्रकर्षार्थः। प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानम्। कोऽसौ प्रकर्षो नित्यत्वं कूटस्थत्वं स्वयंप्रकाशत्वमनन्तत्वं च (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.३.२३ 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते')। ऐतरेयोपनिषदि कोऽयमात्मेति (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.१) पृष्ट्वा येन वा पश्यति येन वा शृणोतीत्यादिना (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.२) सर्वेन्द्रियवृत्तीनामवभासकं चैतन्यमुपदिश्यते। चक्षूरूपं पश्यति तच्चक्षुः केन ज्ञायते। बुद्ध्या। बुद्धिरपि जडा सा केनावभास्यते। यत्तत्सर्वावभासकमन्तिमं स्वयंसिद्धं चैतन्यं तत्प्रज्ञानम् (केनोपनिषत् १.६-७)। सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठेति श्रुतिर्वदति (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.३)। अस्य सर्वस्य जगतो नेत्रं प्रतिष्ठा च प्रज्ञानमेव। यदेतत् साक्षिचैतन्यं प्रत्यगात्मा तदेव प्रज्ञानम् (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.११ 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च')। ब्रह्मेति पदमनन्तं परमं सत्यं सर्वव्यापकं तत्त्वं वदति। प्रज्ञानं ब्रह्मेति (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.३)

सामानाधिकरण्यवाक्यमखण्डार्थबोधकम्। अत्र प्रज्ञानस्य ब्रह्मणा सह तादात्म्यमभेदश्चोच्यते। यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालविशिष्टस्यैतत्कालविशिष्टेन सहाभेदो लक्ष्यते। तथैवान्तःकरणोपाधिविशिष्टस्य प्रज्ञानस्य मायोपाधिविशिष्टेन ब्रह्मणा सहोपाधिद्वयं परित्यज्य शुद्धचैतन्यरूपेणैक्यं प्रतिपाद्यते (छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ६.८.७ 'तत्त्वमसि' इत्यत्र भागलक्षणाविवरणम्)। अतस्सिद्धं यज्जीवात्मा स्वरूपतः परं ब्रह्मैव नान्य इति (बृहदारण्यकोपनिषत् १.४.१० 'अहं ब्रह्मास्मि'; माण्डूक्योपनिषत् २ 'अयं आत्मा ब्रह्म')।

निवृत्तिभाष्ये प्रज्ञानमिति चैतन्यमिति सिद्धवत्स्वीकृतम्। किन्तु ततः परं यद्व्याख्यानं कृतं तत्सिद्धान्तस्य प्रक्रियां नानुसरति। प्रथमं तावत्प्रेत्यस्यारम्भगत्युपक्रमार्थाज्जगतो निर्माणक्रियारम्भत्वमिति यन्निरूपितं तदयुक्तम्। ऐतरेयोपनिषदि प्रज्ञानमिति ब्रह्मणस्स्वरूपलक्षणमुच्यते (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.३)। शङ्करभाष्ये प्रेत्युपसर्गः प्रकर्षार्थः प्रकृष्टज्ञानं स्वीकृतो न तु क्रियारम्भार्थः। यदि प्रेत्यस्यार्थ आरम्भो वा गतिर्वा स्यात्तर्हि ब्रह्म क्रियाविशिष्टं विकारि च प्रसज्येत। विकारित्वं च कूटस्थनित्यस्य ब्रह्मणस्स्वरूपहानिरेव (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.११ 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्')। ब्रह्मसूत्रभाष्ये ब्रह्मणोऽविकारित्वं सुदृढं स्थापितम् (ब्रह्मसूत्रम् २.१.१४ 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः')।

द्वितीयं च यच्छिवसूत्रप्रमाणमाश्रित्य ज्ञानक्रिये पराशक्तेस्स्पन्दनावत्र ज्ञानं बन्ध इत्युक्तं तदद्वैतपद्धतिविरुद्धम्। शङ्कराचार्याणां दर्शने श्रुतिरेव परमं प्रमाणम् (ब्रह्मसूत्रम् १.१.३ 'शास्त्रयोनित्वात्')। आगमिकग्रन्थानां सिद्धान्तैर्महावाक्यस्यार्थनिर्णयो न क्रियते। पराशक्तिस्पन्दनवादः काश्मीरशैवदर्शनस्य प्रक्रिया न तु वेदान्तस्य। अद्वैते जगन्मायाकल्पितमध्यस्तं (ब्रह्मसूत्रशारीरकभाष्यम्, अध्यासभाष्यम्) ब्रह्म तु निष्क्रियं अस्पन्दनं च (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.८ 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते')।

तृतीयं ज्ञानं बन्ध इत्यत्र ज्ञानपदेन लोकज्ञानमिति यद्विवेचितं तदद्वैतस्य मूलसिद्धान्तं न स्पृशति। वेदान्ते बन्धस्य मूलकारणं ज्ञानं न भवत्यपि त्वज्ञानमविद्यैव। लोकज्ञानं त्वज्ञानस्य कार्यमध्यासस्य परिणामो बन्धहेतुर्मिथ्याज्ञाननिमित्तोऽध्यास इति ब्रह्मसूत्रस्याध्यासभाष्ये स्पष्टम् (ब्रह्मसूत्र-शारीरकभाष्यम्, अध्यासभाष्यम् 'सोऽयमध्यासो नाम... मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य...')। अज्ञानस्य नाशकं तु ज्ञानं ब्रह्मविद्यैव (मुण्डकोपनिषत् २.२.९ 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः...')। अतो ज्ञानस्य बन्धहेतुत्वनिरूपणं गौणरूपेणापि वेदान्तदृष्टिं दूषयति। तस्मान्निवृत्तिभाष्यकारः प्रज्ञानमिति चैतन्यमिति वदन्नपि तस्य व्याख्यानेऽशास्त्रीयमश्रौतं मार्गमाश्रित्य ब्रह्मणो विकारित्वं बन्धस्य चातात्त्विकं कारणं निरूपयति। प्रज्ञानं तु नित्यसिद्धं कूटस्थमखण्डं चैतन्यं यत्साक्षाद्ब्रह्मैव (ऐतरेयोपनिषत् ३.१.३)॥

॥ २. महावाक्यम् - अहं ब्रह्मास्मि ॥

अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यभाष्यम्। बृहदारण्यके श्रूयते स य आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति (बृहदारण्यकोपनिषत् १.४.१०)। एतन्महावाक्यं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकमखण्डमैक्यं प्रतिपादयति। अहमिति पदस्य वाच्यार्थोऽन्तःकरणविशिष्टः कर्ता भोक्ता जीवः। ब्रह्मेति पदस्य वाच्यार्थो मायोपाधिकस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिमानीश्वरः। अस्मीति क्रियापदं तयोस्तादात्म्यं वदति।

ननु कथं पुनर्विरुद्धधर्माक्रान्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं सम्भवेत् (ब्रह्मसूत्र-शारीरकभाष्यम्, अध्यासभाष्यम् 'तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः')। नह्यग्निशीतल इतिवद्विरुद्धार्थप्रतिपादनं श्रुतेर्युक्तम्। अत्र नानावादिनो विप्रतिपद्यन्ते।

केचिद्विशिष्टाद्वैतवादिन आहुः अहं ब्रह्मास्मीत्यत्र न स्वरूपैक्यं विवक्षितम्। अपि त्वहं ब्रह्मणश्शरीरमंशः प्रकारो वास्मि। अतो ब्रह्मशरीरकोऽहं ब्रह्माधीनोऽस्मीत्येवास्य शरीरशरीरिभावसम्बन्धेनार्थो न तु तादात्म्येन।

अन्ये तु द्वैतवादिनो भेदमेव पारमार्थिकं वदन्ति। अहं ब्रह्मास्मीति त्वहमित्यस्या इत्यः ब्रह्मास्म्यः नाम विष्णुस्स एव ब्रह्मेति वाहमित्यस्याहेयत्वादित्यादि ब्रह्मसदृशोऽस्मीति सादृश्यपरं वा व्याख्यानं जीवस्य तु ब्रह्मणा सहैक्यज्ञानं महानरकहेतुरेव।

केचिद्भेदाभेदवादिनो मन्यन्ते जीवो ब्रह्मणोऽंशः। अतः कार्यरूपेण भेदः कारणरूपेणाभेदश्च। उभौ भेदाभेदौ सत्यौ। अपरे त्वेतद्वाक्यमुपासनाविधिपरं मन्यन्ते। अहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वोपदेशो नापि तूपसनाविधिः। अहं ब्रह्मास्मीति भावयेद्येन ध्यानेन स ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात्।

तदेतत्सर्वं पूर्वपक्षजातं न समीचीनं श्रुतितात्पर्यविरोधात्। प्रथमं तावदुपासनाविधित्वं न सम्भवति। यद्यहं ब्रह्मास्मीति भावना रूपं कर्मोपासना स्यात्तर्हि तस्य फलं मोक्षो जन्यं भवेत्। यच्च जन्यं तत्सर्वमनित्यम्। तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते (छान्दोग्योपनिषत् ८.१.६)। ततश्च मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्येत। किन्तु मोक्षोऽकृतोऽस्ति। नास्त्यकृतः कृतेन (मुण्डकोपनिषत् १.२.१२)। ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेः। तत्त्वमसीति (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७) नवकृत्व उपदेशस्सिद्धस्यैव वस्तुनो बोधनाय न तु साध्यस्य कर्मणो विधानाय। यच्च द्वैतवादिभिस्सादृश्यवादो भेदवादो वोक्तस्सोऽपि श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधी। श्रुतिरेकमेवाद्वितीयमित्यद्वैतमुपक्रम्य (छान्दोग्योपनिषत् ६.२.१) नेह नानास्ति किञ्चनेति (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.४.१९) भेदं निन्दति। यदि भेद एव पारमार्थिकस्स्यात्तर्हि तत्त्वमसीत्युपदेश (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७) एव व्यर्थः प्रतारणारूपश्च स्यात्। यच्च विशिष्टाद्वैतवादिभिश्शरीरशरीरिभावः कल्प्यते सोऽपि न। शरीरशरीरिभावेऽपि भेदस्तु स्थित एव। यद्यहं जीवश्शरीरं ब्रह्म च शरीर्यात्मा तर्हि जीवस्य दुःखेन ब्रह्म दुःखितं स्यादथवा जीवस्य नाशेन ब्रह्मणोऽंशनाशस्स्यात्। मुख्यं त्वियं कल्पनापि विरुद्धधर्मयोस्तादात्म्यं न घटयत्यपि तु भेदमेव स्थापयति। यच्च भेदाभेदवादिभिरुक्तं तदपि व्याहतम्। नह्येकस्मिन्वस्तुनि परस्परविरुद्धौ भेदोऽभेदश्च युगपत्पारमार्थिकौ भवितुमर्हतः। यदि भेद औपाधिकस्तर्ह्यभेद एव पारमार्थिक इत्यस्मत्पक्ष एव सिद्धः।

तस्मादेतेषु सर्वेषु पक्षेषु श्रुतेर्मुख्योऽखण्डार्थबोध उपेक्षितः। अत्रोच्यते सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवदत्र भागलक्षणैवाश्रयणीया (द्रष्टव्यम्, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ६.८.७ 'तत्त्वमसि' इत्यत्र भागलक्षणाविवरणम्)। यथा तत्र तत्कालविशिष्टस्यैतत्कालविशिष्टस्य च देवदत्तस्य वाच्यार्थे विरोधस्तथापि कालद्वयविशिष्टत्वमंशं परित्यज्य देवदत्तस्वरूपेऽविरोधस्तथैवाहं ब्रह्मास्मीत्यत्राहमित्यस्यान्तःकरणविशिष्टत्वं ब्रह्मेत्यस्य च मायोपाधिकत्वं परित्यज्योभयानुगतं शुद्धं चैतन्यमेव लक्ष्यते। अतोऽहमित्यस्य लक्ष्यार्थः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्यस्य लक्ष्यार्थः परमात्मा कूटस्थस्तयोरैक्यमस्मीति पदेनाखण्डार्थरूपेण प्रतिपाद्यते। अयमेव वेदान्तसिद्धान्तः।

यत्तु पुनर्निवृत्तिभाष्यमिति नाम्ना भगवतानन्दमतेन व्याख्यातमहमिति पदेन परमेश्वरोऽर्थीभूतः। अकारस्तु शिवो विष्णुर्हकारेण तस्य शक्तिरुमा संयोगात्तयोरानन्दो जायते तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्यर्थमहं शक्तिमान्परमेश्वरोऽस्मीति भावयेदिति।

तदेतत्सर्वथा युक्तमश्रौतं वेदविरुद्धकल्पनामात्रं च। प्रथमं तावदहमिति पदस्यैवंविध आगमिको विभागो वेदभाष्ये सर्वथास्वीकार्यः। अहमित्यस्मद्शब्दस्य प्रथमैकवचनरूपो नित्यसिद्धः प्रत्यगात्मानं वदन्सर्वलोकप्रसिद्धशब्दस्तस्याकारश्शिवो हकारश्शक्तिरिति कल्पना अश्रुतमूलकत्वाद् व्याकरणविरुद्धत्वाच्चोपेक्षणीया। श्रुतिरेवात्र परमं प्रमाणं न तु तद्विरुद्धमागशास्त्रम् (ब्रह्मसूत्रम् १.१.३ 'शास्त्रयोनित्वात्')।

द्वितीयं च संयोगात्तयोरानन्दो जायत इत्युक्तं तेनानन्दस्य जन्यत्वं प्रसज्येत। यद्यानन्दो जायते तर्हि सोऽनित्यस्स्यात्। यद्यज्जन्यं तत्तदनित्यं यथा घटश्श्रुतिस्त्वा नन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तैत्तिरीयोपनिषत् २.९.१) आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति (तैत्तिरीयोपनिषत् ३.६.१) ब्रह्मण आनन्दस्वरूपतां वदति न त्वानन्दजन्यत्वम्। ब्रह्म नित्यानन्दस्वरूपं न तु संयोगजन्यानन्दवत्।

तृतीयं शिवशक्त्योस्संयोगो यदि स्वीक्रियते तर्हि ब्रह्म सावयवं संयोगवियोगधर्मकं च स्यात्। श्रुतिस्तु निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.१९) अस्थूलमनण्विति (बृहदारण्यकोपनिषत् ३.८.८) च निरवयवमविकारि च ब्रह्म प्रतिपादयति।

चतुर्थमहं शक्तिमान्परमेश्वरोऽस्मीति भावयेदिति यदुक्तं तेनाहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तत्त्वोपदेशपरत्वं हित्वा उपासनविधित्वं कल्पितं स्याद्यच्चास्माभिः पूर्वमेव निरस्तम्। पञ्चमं च यद्यपि तत्र तेजोबिन्दूपनिषदग्निपुराणवचनानि प्रमाणत्वेनोद्धृतानि तानि त्वस्माकमद्वैतसिद्धान्तमेव द्रढयन्ति न तु तस्य भाष्यकारस्य शिवशक्तिसंयोगवादमतस्तस्य भाष्यकारस्य स्ववचनविरोधोऽपि स्फुटः।

तस्मादेतादृशं द्वैतविशिष्टाद्वैतभेदाभेदोपासनागमिकादिव्याख्यानं परित्यज्याहं ब्रह्मास्मीत्यस्य (बृहदारण्यकोपनिषत् १.४.१०) प्रत्यगात्मैव परं ब्रह्मेत्यखण्डार्थ एव श्रीशङ्करभगवत्पादसम्मतश्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धश्चार्थ इति वेदितव्यम्।

॥ ३. महावाक्यम् - तत्त्वमसि ॥

तदिति पदं परोक्षस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणस्य मायोपाधिकस्येश्वरस्य वाचकम्। त्वमिति पदमपरोक्षस्यान्तःकरणविशिष्टस्याल्पज्ञस्याल्पशक्तेः कर्तुर्भोक्तुश्च जीवस्य वाचकम्। असीति पदं तयोरभेदं तादात्म्यं च दृढयति। ननु कथं पुनरेतत् सम्भवति। नहि विरुद्धधर्माक्रान्तयोः

पदार्थयोरैक्यं भवितुमर्हति (ब्रह्मसूत्रशारीरकभाष्यम्, अध्यासभाष्यम् 'तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः')।
सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादीनां जगत्कारणत्वकार्यत्वादीनां च धर्माणं साक्षाद्विरोधो दृश्यते।

अत्र केचिद्वेदाभेदवादिन आहुर्जीवो ब्रह्मणोऽशोऽतस्तस्मिन्शांशिभावेन भेदोऽपि सत्योऽभेदोऽपि सत्यो यथा
अग्नेर्विस्फुलिङ्गाः (मुण्डकोपनिषत् २.१.१ 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः...')।

अन्ये विशिष्टाद्वैतवादिनो वदन्ति तत्त्वमसीत्यत्रैक्यं नोच्यते। अपि तु तस्य त्वमसीति सम्बन्ध उच्यते। अथवा
तद्ब्रह्म त्वमित्यस्यात्मान्तर्याम्यस्ति जीवश्च तस्य शरीरम् (बृहदारण्यकोपनिषत् ३.७.३ इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम्)।
अत्र शरीरशरीरिभाव एव सामानाधिकरण्यस्यार्थो न तु स्वरूपैक्यम्।

अपरे च द्वैतवादिन एतद्वाक्यं सर्वथा भिन्नार्थकं वर्णयन्ति। तेऽतत्त्वमसीति पदच्छेदं कुर्वन्त्यथवा तस्य
त्वमसीति दासत्वमेव स्थापयन्ति। तेषां मते जीवब्रह्मणोर्भेद एव पारमार्थिकः। केचित्पुनरेतद्वाक्यं
ज्ञानविधायकं नापितुपासनाविधायकं मन्यन्ते। अहं ब्रह्मास्मीतिवत्त्वं तदसीति भावयेत्। एते सर्वे
पूर्वपक्षाश्श्रुतेर्यथार्थतात्पर्यस्याग्रहणात्प्रवृत्ताः।

अत्रोच्यते। तत्त्वमसीति (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७) वाक्यमुपासनाविधिपरं न भवितुमर्हति।
यद्येतदुपासनावक्यं स्यात्तर्हि तस्य फलं मोक्षो जन्यं स्यात्। यच्च जन्यं तदनित्यम् (cf. मुण्डकोपनिषत्
१.२.१२ 'नास्त्यकृतः कृतेन')। ततश्च मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्येत यद्ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मुण्डकोपनिषत्
३.२.१) न स पुनरावर्तत इति (छान्दोग्योपनिषत् ८.१५.१) श्रुतिभ्यो विरुद्धम्। तस्मादेतद्वाक्यं सिद्धवस्तुन एव
बोधकं न तु साध्यवस्तुनः। यत्तु द्वैतवादिभिरतत्त्वमसीति पदच्छेदः कल्प्यते स तु श्रुतिप्रतारणैव। यत
उद्दालकस्योपक्रम एकमेवाद्वितीयमित्यद्वैतादारभ्यते (छान्दोग्योपनिषत् ६.२.१) मध्ये चैतदात्म्यमिदं
सर्वमित्युक्त्वा तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्युपसंहरति (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७)।
अतोपक्रमोपसंहारयोरैक्यपरत्वान्मध्ये पदच्छेदकल्पनं साहसमात्रम्।

यच्च विशिष्टाद्वैतवादिभिश्शरीरशरीरिभाव उच्यते तदपि न। यदि केवलं सम्बन्धज्ञानमेवापेक्ष्यते तर्हि नवकृत्व
उपदेशो व्यर्थस्स्यात्। त्वं तस्य शरीरमसीति सकृदुक्तैव बोधो भवेत्। परन्तु त्वमिति यं जीवं मन्यसे स
तद्ब्रह्मैव नापर इत्येवं दृढमभेदं बोधयितुमेव पुनः पुनरुपदेशः।

तर्हि कथं विरुद्धधर्मयोरैक्यम्। अत्रैव भागलक्षणा जहदजहल्लक्षणा कार्यं करोति। यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र
सस्तत्कालविशिष्टः परोक्षोऽयमेतत्कालविशिष्टोऽपरोक्ष इति वाच्यार्थयोर्विरोधः। परन्तु
कालद्वयविशिष्टत्वमुपाधिं परित्यज्य देवदत्तपिण्डे स्वरूपे ऐक्यं लक्ष्यते (द्रष्टव्यम्, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्
६.८.७)। तथैव तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदस्य वाच्यार्थो मायोपाधिक ईश्वरस्त्वम्पदस्य वाच्यार्थोऽन्तःकरणोपाधिको
जीव एतयोरुपाधिद्वयं परित्यज्योभयत्र यदनुगतं शुद्धं चैतन्यमखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपं तदेव लक्ष्यते।

तदित्यस्य लक्ष्यार्थशुद्धं ब्रह्म त्वमित्यस्य लक्ष्यार्थः कूटस्थसाक्ष्यस्येकमेव। अतस्तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थबोधकमस्ति न तु विशिष्टार्थबोधकम्।

यत्तु निवृत्तिभाष्ये भगवतानन्दकृते व्याख्यातं तत्पदेन शक्त्यात्मकः परमेश्वरस्तत्पदे क्लैव्यं त्वङ्कारस्तु पौरुषस्तयोर्न लिङ्गसाम्यता तस्मादलिङ्गधर्मा शक्तियुक्तः परमेश्वरो लक्ष्य इतीदं तदेतत्सर्वथा श्रुतितात्पर्याभिज्ञस्य प्रलपनम्।

प्रथमं तावत्तदिति पदस्य शक्त्यात्मकः परमेश्वर इत्ययोऽर्थः कृतस्स सविशेषवादस्सगुणवाद एव। यदि तत्पदार्थशक्तियुक्तस्यात्तर्हि त्वम्पदार्थेन जीवेन सह तस्य कथमभेदस्स्यात्। जीवस्त्वल्पशक्तिमानीश्वरो महाशक्तिमान्। तयोरभेदो न सम्भवति भेद एव सिद्ध्यति। अद्वैतसिद्धान्ते तु लक्ष्यार्थो निर्विशेषं निरुपाधिकं शक्त्यादिसर्वधर्मरहितं शुद्धं चैतन्यमेव (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६.१९ 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्')।

द्वितीयं च योऽयं लिङ्गसाम्यतादोष उद्भावितस्तदिति क्लैव्यं नपुंसकलिङ्गं त्वमिति पौरुषः पुल्लिङ्गमिति। अयं त्वत्यन्तं बालिशः पूर्वपक्षो वेदान्तवाक्यानि पदार्थस्य बोधकानि न तु पदस्य लिङ्गमात्रस्य। त्वमिति पदं श्वेतकेतुं पुल्लिङ्गदेहविशिष्टं न वदत्यपि तु तस्यात्मानं प्रत्यगात्मानं लक्षयति। स आत्मा तु नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसक इति श्रुतेरलिङ्ग (श्वेताश्वतरोपनिषत् ५.१०) एव। तथा च तदिति पदं ब्रह्मेत्यस्य वाचकं यत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र (तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१) नपुंसकलिङ्गेनाप्युच्यते। तस्माल्लिङ्गभेदो बाह्यस्तत्त्वदृष्ट्या तस्य कोऽप्यर्थो नास्ति। तृतीयमसीत्यभेदप्रबोध इति स्वयमेवोक्त्वा पुनश्शक्तियुक्तः परमेश्वर इति वदन्स्ववचनविरोध्येवायम्भाष्यकारः। तस्मादेतादृशं निवृत्तिभाष्यं नाम्ना प्रसिद्धमपि तत्त्वविचारे गौणमागमिककल्पनादूषितं च। तत्त्वमसीत्यस्य (छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७) त्वखण्डचैतन्यस्वरूपैक्यमेव पारमार्थिकोऽर्थ इति सिद्धम्॥

॥ ४. महावाक्यम् - अयमात्मा ब्रह्म ॥

अयमात्मा ब्रह्मेति (माण्डूक्योपनिषत् २) श्रुतिरत्रायामितिसर्वनाम्नापरोक्षः प्रत्यक्चैतन्यरूप आत्मा निर्दिश्यते। ब्रह्मेति पदेन च परोक्षं सत्यं ज्ञानमनन्तं (तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१) सर्वजगत्कारणं (ब्रह्मसूत्रम् १.१.२ 'जन्माद्यस्य यतः') च तत्त्वमुच्यते। वाक्यं चायमात्मा ब्रह्मैवेति तयोस्सामानाधिकरण्येनाखण्डमैक्यं प्रतिपादयति।

ननु कथं पुनरेतद्वदेत। अयमात्मेति जीवो योऽन्तःकरणविशिष्टोऽल्पज्ञः परिच्छिन्नस्संसारी च प्रतीयते। ब्रह्म तु सर्वज्ञमनन्तं नित्यमुक्तस्वभावं च। कथं पुनः प्रकाशतमसोरिव विरुद्धस्वभावयोर्जीवब्रह्मणोरभेदश्रुत्या प्रतिपाद्येत (ब्रह्मसूत्र-शारीरकभाष्यम्, अध्यासभाष्यम् 'तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः')। किमयं शरीरशरीरिभावः। किमयं भेदाभेदः। किमिदं स्तुतिरुतोपासनाविधिः। अथवाखण्डस्वरूपैक्यमिति संशयः। अत्र नानावादिनो विप्रतिपद्यन्ते।

यत्तु भगवतानन्दकृते निवृत्तिभाष्य उक्तमयमिति प्रत्यक्षानुभूयते आत्मेति जिज्ञासितव्यो ब्रह्मेति परोक्षसाम्यमिति। सोऽयमात्मा परं ब्रह्माहमस्मीति मुच्यत इत्यग्निपुराणादिवचनानि चोदाहरति। सांख्या आहुरात्मा चेतनो निष्क्रियः। ब्रह्म यदि जगत्कारणं प्रधानं मन्यसे तत्तु जडम्। अचेतनस्य चेतनत्वं चेतनस्य वाचेतनत्वं कथं भवेत्।

तार्किका मन्यन्त आत्मा जडस्वरूपो ज्ञानं तस्यागन्तुको गुणः। ईश्वरस्तु नित्यज्ञानगुणविशिष्टो भिन्न आत्मा। अतोऽणुपरिमाणस्य जीवस्य विभुनेश्वरेणैक्यं न सम्भवति।

रामानुजमतानुयायिनो वदन्त्ययमात्मा ब्रह्मणश्शरीरमंशो वा (बृहदारण्यकोपनिषत् ३.७.३)। अयमात्मा ब्रह्मेत्यस्यार्थोऽयमात्मा ब्रह्मशरीरको ब्रह्मनियम्यो ब्रह्मप्रकार इति। अत्र शरीरशरीरिभावेन सामानाधिकरण्यं न तु स्वरूपैक्येन।

माधवमतानुयायिनस्तु भेदमेव पारमार्थिकं वदन्त्येतद्वाक्यं तु स्तुतिपरमथवायमात्मेत्यनेन परमात्मैव गृह्यते परमात्मा ब्रह्मास्तीति स्वमहिम्न एव प्रतिपादनं न तु जीवैक्यम्।

अत्रोच्यते। एते सर्वे पक्षाश्श्रुतेस्तात्पर्यार्थमगृहीत्वा प्रवृत्ताः। प्रथमं तावद्यन्निवृत्तिभाष्य उक्तं ब्रह्मेति परोक्षसाम्यमिति तदत्यन्तमसङ्गतम्। श्रुतिस्साम्यं न वदति। साम्ये हि द्वयोः पदार्थयोर्भेदोऽपेक्षितो यथा चन्द्र इव मुखमित्युक्ते चन्द्रमुखयोर्भेदस्स्पष्टः। इयं श्रुतिस्त्वयमात्मा इव ब्रह्मेति न वदत्यपित्वयमात्मा ब्रह्मेति साक्षात्तादात्म्यं वदति। यदि साम्यमेव विवक्षितं स्यात्तर्ह्यद्वैतबोधस्य मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति (कठोपनिषत् २.१.१०; बृहदारण्यकोपनिषत् ४.४.१९) भेदनिन्दायाश्च कोऽवसरः। यद्यपि स भाष्यकारोऽपरोक्षानुभूतिमुदाहरत्ययमात्मा हि ब्रह्मैवेति तत्रैवकारेणैक्यमेव दृढीकृतं न तु साम्यम्। अतस्तस्य साम्यव्याख्यानं स्वप्रमाणविरुद्धं श्रुतिविरुद्धं च।

यत्तु सांख्यैरुक्तं जडप्रधानस्य चेतनपुरुषेणैक्यं विरुद्धमिति। सत्यम्। किन्तु ब्रह्म जडं प्रधानं न भवति। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति (छान्दोग्योपनिषत् ६.२.३) ईक्षतेर्नाशब्दमिति (ब्रह्मसूत्रम् १.१.५) न्यायाद्ब्रह्म चेतनमेव। अतश्चेतनस्यात्मनश्चेतनेन ब्रह्मणैक्यं युज्यते।

यत्तु तार्किकैरुक्तमात्मा जड इति तच्छ्रुतिविरुद्धम्। विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.५.१५) अत्रायं पुरुषस्स्वयंज्योतिर्भवति (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.३.९) प्रज्ञानघन एवेति (बृहदारण्यकोपनिषत् ४.५.१३) श्रुतिशतैरात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमेव सिद्धं न तु ज्ञानगुणकत्वम्। जडस्यात्मनो मोक्षदशायां पाषाणवत्स्थितिर्न कस्यापि पुरुषार्थः।

यच्च विशिष्टाद्वैतद्वैतवादिभिश्शरीरशरीरिभावो वा भेदो वोक्तस्सोऽपि न। अयमात्मा ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यमखण्डार्थबोधकं भवति। यथा नीलमुत्पलमित्यत्र नीलगुणविशिष्टमुत्पलमिति विशिष्टार्थः। परन्तु तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यानि लक्षणयाखण्डार्थबोधकानि।

कथमयमात्मेत्यस्य वाच्यार्थोऽन्तःकरणविशिष्टो जीवः। ब्रह्मेत्यस्य वाच्यार्थो मायोपाधिक ईश्वरः। एतयोर्वाच्यार्थयोर्विरोधः। अतस्सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवदत्र भागलक्षणैव शरणम् (द्रष्टव्यम्, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ६.८.७)।

अयमात्मेत्यस्मात्पदादन्तःकरणविशिष्टत्वं परित्यज्य चैतन्यमात्रं लक्ष्यते। ब्रह्मेति पदान्मायोपाधिकत्वं परित्यज्य सत्यज्ञानमनन्तलक्षणं (तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१) चैतन्यमात्रं लक्ष्यते। तयोश्चैतन्यस्वरूपयोरैक्यमयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यं बोधयति। अयमित्यनेन यदपरोक्षं चैतन्यं तदेव ब्रह्मास्ति। उपाधिद्वयमनृतं मिथ्या च (छान्दोग्योपनिषत् ६.१.४ 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्')। अधिष्ठानमेकमेव सत्यम्। तस्मादयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकमखण्डं निरुपाधिकमैक्यमेव प्रतिपादयति न तु साम्यं न वा विशिष्टैक्यं न वा भेदमिति सिद्धम्॥

॥ इति महावाक्यमहाभाष्यं सम्पूर्णम् ॥